

Т. Г. МОВША

ТРИПІЛЬСЬКЕ ПОХОВАННЯ В с. ЦВІКЛІВЦІ

У 1960 р. було розпочато дослідження пізньотрипільського поселення в с. Цвіклівці на Кам'янець-Подільщині. Воно розташоване в гирлі р. Смотрича, на високому останці правого берега річки, в урочищі Гряда. Поселення стало відомим завдяки випадково знайденому тут унікальному скарбу прикрас пізньотрипільського часу¹.

Розкопками досліджені залишки напівземлянки, кілька ям різного призначення, глинобитна культова вимостка та ритуальне поховання з трупоспаленням.

Спинимось докладно лише на тих об'єктах, що мали культовий характер. До них належать яма № 1, прямокутної форми глинобитна вимостка, яка перекривала яму № 5, та поховання з трупоспаленням, виявлене у ямі № 8. Всі ці об'єкти знаходилися на південно-східному краї поселення, на невеликій відстані один від одного, на південь і в стороні від жител і були, певно, тісно зв'язані між собою.

Яма № 1 неправильно-овальної форми, розмір 1,6×1,4 м, глибина (від рівня, на якому виявлена) 0,55—0,85 м. Викопана в світло-жовтих суглинках. Дно та стіни ями, певно, були обмазані глиною, обпалені уламки якої у вигляді плиток та вальків заповнювали яму. На дні лежали також обпалені камені. Крім того, в шарі з включенням попелу та вугілля, що заповнював яму, знайдені уламки пізньотрипільської кераміки, зняряддя з кістки, обпалений жолудь дуба. Серед кераміки заслуговують на увагу велика посудина типу піфоса з шнуровим орнаментом на плічках та роздавлена посудина з двома антропоморфними наліпними голівками на місці ручок. Остання лежала у верхньому горизонті заповнення ями, біля її східного краю. Наявність попелу свідчить про те, що в ямі знаходилось вогнище.

Антропоморфна посудина використовувалась при виконанні якихось культових обрядів, які, певно, супроводжувалися розпаленням священного вогнища. Можливо, пізніше яма перестала бути культовою і служила сховищем.

На відстані 2 м на північний схід від описаної ями в чорноземі розчищено неправильно-прямокутної форми глиняну вимостку (1,2×1,05 м), складену з двох шарів тонких плиток, аналогічну культовим спорудам в житлах поселення Володимирівка². Але, на відміну від них, ця вимостка знаходилася за межами житла, на відкритому повітрі.

¹ Т. Г. Мовша, Скарб пізньотрипільських прикрас з поселення в с. Цвіклівці, Науковий архів ІА АН УРСР.

² Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, М., 1949, стор. 89, рис. 43, 1.

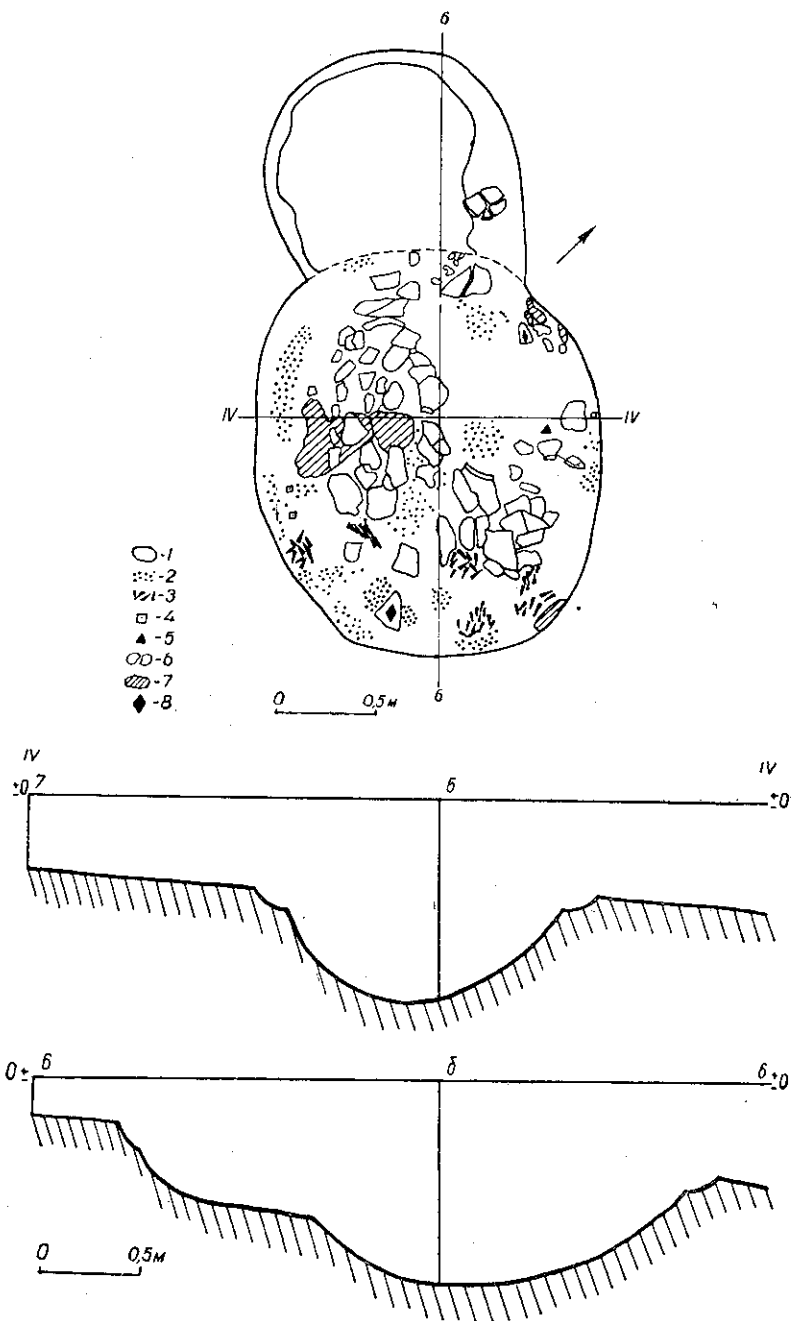

Рис. 1. План ями № 8 та її розрізи по лініях IV—IV і 6—6.

1 — контури ями; 2 — скупчення вугілля; 3 — скупчення перепалених людських кісток; 4 — прясла; 5 — грузила; 6 — роздавлені посудини; 7 — обмазка черені; 8 — кремій.

Під нею, нижче на 0,2 м, виявлено глибоку (1,02 м від країв), прямокутну (1,7×1,45 м) яму № 5, заповнену гумусом, в якому майже не було знахідок, за винятком кількох уламків кераміки та обмазки. На дні ями розчищено шар попелу з вкрапленням вугілля — залишки невеликого вогнища.

В проміжку між господарськими ямами та напівземлянкою № 1, троти на північний схід від кульгової вимостки, в ямі № 8 відкрито

Рис. 2. Склепіння печі, під яким відкрито поховання.

поховання з трупоспаленням. Пляму ями простежено в сірувато-жовтих суглинках; проте чіткі контури її вдалося виявити лише на фоні жовтих суглинків, на глибині 0,7 м від сучасної поверхні. В них була викопана нижня частина стінок та дно ями. Яма має форму вісімки, орієнтованої по довжині з південного сходу на північний захід з невеликими відхиленнями. Вона поділяється на дві частини (рис. 1): меншу — північно-західну, підковоподібну (розміри 0,9×1,2 м) та більшу — південно-східну, овальної форми (розміри 2×1,65 м). У верхніх шарах заповнення ями виявлена добре обпалена обмазка, що, як з'ясувалося під час дальшої розчистки, належала верхній частині склепіння великої печі. Внаслідок наявності останньої, яма спочатку була прийнята нами за невелику напівземлянку.

Піч (рис. 2) видовжено-овальної форми (1,65×1 м), добре збереглася, лежала компактно, підвищуючись над дном ями на 0,50—0,55 м. Її збудовано з великих вальків жовтувато-рожевого кольору з рослинними домішками, пізніше сильно обпалених. Над розвалом лежали вальки склепіння печі дуговидної форми, із згладженою зовнішньою поверхнею. Розміри їх не перевищували 25×30×10 см. На зворотному боці обмазки збереглися відбитки лози, діаметром 2—3 см. Нижче лежала обмазка стін з відбитками розколотих нешироких колод. Під розвалом склепіння печі, в південно-західній частині, розчищено залишки черені, що збереглася у вигляді тонких плоских плиток розміром 15×10×0,5 см, виготовлених з глини рожево-жовтуватого кольору з рослинними домішками.

На склепінні печі, в південно-східній, південній та південно-західній її частинах, лежали уламки великої товстостінної посудини жовтуватого кольору, глиняна маса якої містить домішки товчених черепашок.

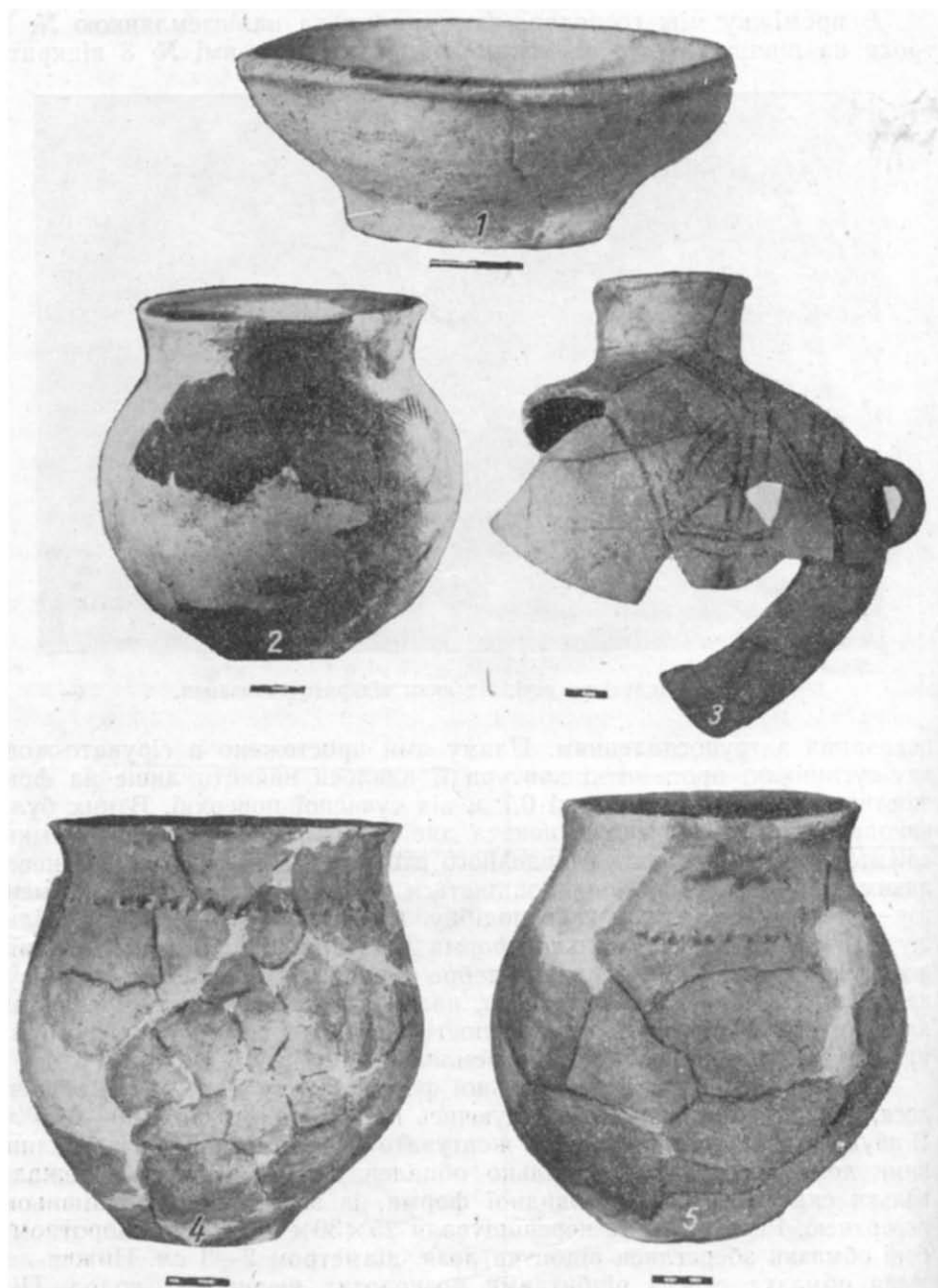

Рис. 3. Кераміка при похованні у с. Цвіклівці.

Це високий горщик з широкою шийкою, за формою близький до корчаги, прикрашений опоясуючим рядом відбитків нігтя. В північно-західній половині ями, на тій же глибині, що і вищезгадана посудина, стояла роздавлена невеличка чаша (висота 4 см, діаметр вінець 10,5 см, (рис. 3, 1) на трохи виступаючому кільцевому денці; загнутий всередину край її вінець прикрашено паралельними насічками. Чаша жовтуватого кольору, виготовлена з маси із домішкою черепашок.

Під завалом склепіння печі, і тільки частково за її межами виявлено п'ять скупчень перепалених людських кісток — залишки похован-

Рис. 4. Залишки поховання з трупоспаленням.

ня (рис. 4). Перепалені кістки знаходилися в південно-східній частині ями на глибині 1—1,05 м від сучасної поверхні (0,55—0,60 м від виявлених країв ями), в шарі попелу, насиченого вугіллям.

Найбільше скупчення кісток розчищене біля південного краю ями. Уламки фрагментованого черепа (скупчення № 1) лежали біля східної стінки ями. На південь від них виявлено скупчення (№ 4) перепалених трубчастих людських кісток, серед яких В. І. Бібіковою³ визначені кістки бика, черепашки молюсків іпію та кілька необпалених кісточок дрібного копитного. Тут же був знайдений уламок великого рогового клевця з отвором (довжина 6,5 см, ширина 1,3 см, рис. 5, 2). Боки його орнаментовані насічками у вигляді ялинки. Два скупчення кісток (№ 2, 3) розчищені ближче до середини ями. Крім уламків великих трубчастих кісток людини, мабуть, нижніх кінцівок, тут знаходилося кілька кісток великої тварини та дві черепашки іпію. Біля південно-західної стінки ями відкрите п'яте скупчення. Воно знаходилося під нижнім каменем зернотерки. Тут, крім спалених людських кісток, були перепалені кістки косулі, крупного копитного, вівці (?), дві черепашки іпію. Окремі перепалені кістки людини зустрічалися і за межами скупчень. Майже посередині ями, в шарі попелу, знайдено лівий роговий стержень кози. Біля південного краю розчищено невизначені кістки тварин, кістки людини, 18 уламків черепашок іпію.

³ За визначення остеологічних матеріалів з поховання висловлюю подяку В. І. Бібіковій.

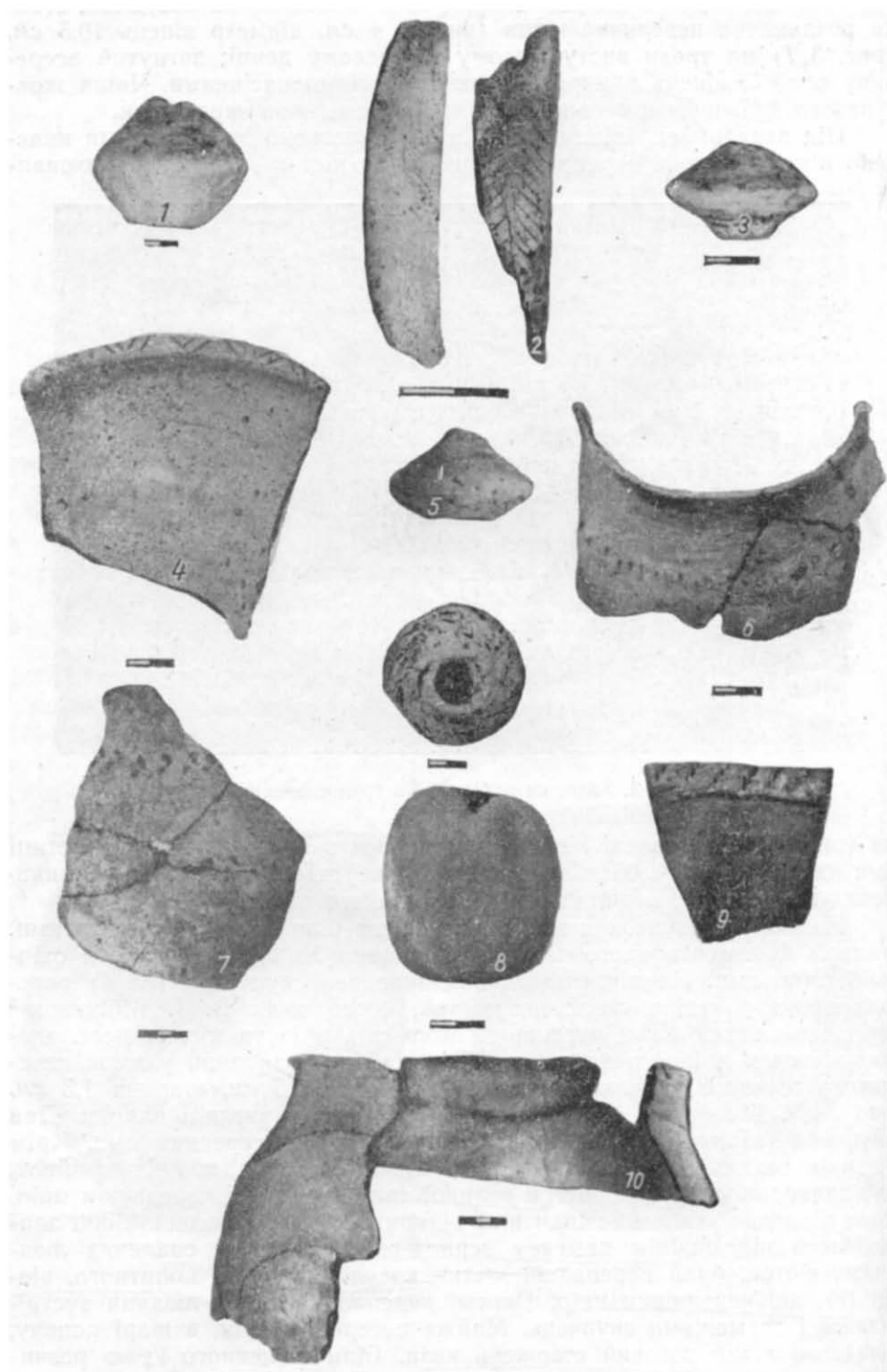

Рис. 5. Інвентар поховання.

Таким чином, крім перепалених людських кісток, які свідчать про наявність поховання, під склепінням печі виявлені перепалені кістки тварин: бика, косулі, вівці та ін. В одному випадку визначено необпалені кістки дрібного копитного.

На південний захід від перепалених кісток, на цій же глибині, лежали роздавлені посудини, здебільшого великого розміру. Вони заповнювали майже всю південно-східну половину ями № 8 (рис. 6). Уламки одних посудин були змішані, інших — розміщувалися поруч.

Рис. 6. Роздавлені посудини при похованні.

Недалеко від уламків черепа, на північний захід від них, лежали частини роздавленої товстостінної горщика (діаметр шийки до 17 см), виліпленої з глиняної маси із домішками черепашок, з недбало згладженою зовнішньою поверхнею. На внутрішніх стінках його збереглися сліди нагару. Під ним виявлені уламки посудини, близької за формою до корчаги. Середину ями та південно-західну її сторону заповнювали великі роздавлені посудини, виготовлені з глиняної маси із домішкою черепашок. Три з них, близькі за формою, орнаментациєю та обробкою поверхні, вдалося реставрувати. Це посудини, близькі за формою до корчаг, з широкою шийкою, високими плічками, прикрашеними одним рядом відбитків нігтя. Вони асиметричні, нерівномірно обпалені, мають колір від світло-жовтого до сірого та коричнювато-чорного. Найбільша з них (висотою 44 см) знаходилася в південно-західній стороні ями, недалеко від скупчення перепалених кісток № 5 (рис. 5, 5). Поруч з нею розчищені нижній камінь зернотерки, глиняне грузило та біконічне пряслице (рис. 5, 5, 8). Біля скупчення перепалених кісток № 3 лежала друга роздавлена корчага висотою 34,5 см. Посередині розвалу розчищена третя така посудина висотою 28,5 см (рис. 3, 4). Біля північного краю ями відкрито шаровидну розписну амфору з високою шийкою. На плечиках її — ручка з двома конічними виступами в верхній частині (рис. 3, 3). В північно-східній стороні знайдено тонкостінний горщик (висота 16 см, діаметр шийки 13,5 см) сірувато-коричневого кольору, виліпений з глиняної маси з домішками роздрібнених черепашок. На плічках заглиблений орнамент у вигляді незамкнених трикутників (рис. 3, 2). Поруч з ним знайдено уламки розписної шаровидної посудини, уламок глиняного грузила та два

біконічних пряслиця. Недалеко лежали частини великої корчаги (діаметр шийки 23,5 см) з недбало згладженою зовнішньою поверхнею, на якій зберігся відтиск шнура (рис. 5, 10).

Між роздавленими посудинами та під ними, майже посередині ями, розчищено кілька плиток обмазки черені печі.

На дні ями, під керамікою, знаходився шар попелу, товщина якого посередині досягала 10 см, поступово зменшуючись до 2—5 см біля стін ями. Біля північно-західного краю ями попелу не було. Шаровидна амфора з високою шийкою, що була відкрита тут, лежала в жовтому щільному суглинку. На дні ями знайдено дрібні уламки обпалених каменів, вінця та стінки кількох посудин, виготовлених з глиняної маси із домішкою черепашок: уламки п'яти чаш городського типу з потовщеними вінцями (вінця двох чаш орнаментовані відтисками шнура), верхні частини двох горщиків (рис. 5, 4, 6, 7, 9). Мабуть, в яму вони були покладені в уламках.

Дно ями не зовсім рівне, поступово підвищується до країв, особливо в північно-західній частині ями. Остання відрізнялась від основної частини, в якій було поховання, не тільки тим, що в ній майже не було знахідок (за винятком невеликої чаші), а й відсутністю шару попелу. Дно її викопане в світло-жовтих суглинках, добре утрамбоване. Можливо, вона була входом в основну, південно-східну половину ями.

Основною групою інвентаря, знайденого у ямі № 8, є кераміка, що представлена 18 посудинами (більшу частину їх не вдалося реставрувати) пізнього етапу розвитку трипілья (С/ІІ за Т. С. Пассек). Посудини, за винятком двох, належать до групи кухонних, виліплених з глини із домішкою роздрібнених черепашок. Вони нерівномірно обпалені, бідно орнаментовані або зовсім не мають орнаменту. Посудини асиметричні. Мабуть, деякі з них були наспіх зліплені у зв'язку з похованням людини.

Кераміка з поховання знаходить аналогії в ряді найбільш пізніх трипільських пам'яток. Подібні зразки її походять з Городська⁴, Гусятинна I⁵ та інших пунктів. Чаші з потовщенням краєм вінця, прикрашені відбитками шнура, типові для Городська. За рядом ознак поселення в Цвіклівцях стоїть найближче до останнього.

Групу розписної кераміки представлено лише двома посудинами. Обидві шаровидної форми. Цікава округлота амфора з високою шийкою, петельчастою ручкою на виступаючих плічках. На ручці є два конічних наліпи — рудименти антропоморфізму. Амфора розписана чорною фарбою. Сюжет орнаменту у вигляді відрізків стрічок, які сходяться під кутом, типовий для пізнього трипілья.

Посудини та інші вироби з глини (пряслиця, грузила), кам'яні зернотерки і роговий клевець супроводжували поховання дорослого чоловіка. На основі потиличної частини черепа, яка збереглася, М. М. Герасимов встановив, що похованому було 18—20 років.

Наявні дані, на жаль, не можуть дати відповідь на питання, де відбувалась кремація — на місці поховання чи на стороні? Глинобитна піч, під склепінням якої знаходилося поховання та кераміка, наявність шару попелу, дрібного вугілля, а також стінки посудин із слідами нагару дають можливість висловити думку, що трупоспалення відбувалось на місці в спеціально збудованій для цього або уже існуючій раніше печі, мабуть, господарського призначення. Спалювання трупа в

⁴ В. П. Петров, Поселення в Городську, зб. «Трипільська культура», т. I, К., 1940, стор. 355—376; Є. Ю. Кричевський, Поселення в Городську, там же, стор. 393—419.

⁵ П. Й. Борисковський, Деякі доповнення до археологічної карти Середньої Наддністрянщини, Археологія, т. IV, К., 1950, стор. 119—120.

цьому випадку могло відбуватися по частинах, на що вказує розміщення кісток скупченнями з частковим збереженням анатомічного порядку (уламки черепа лежали окремо, як і деякі інші кістки кістяка). Проте у пізньотрипільських племен Середнього Подніпров'я існував звичай складати в анатомічному порядку рештки трупа, спаленого на стороні (Софіївка⁶, Червоний Хутір⁷, Чернин⁸). Причому в Чернині, на відміну від Червоного Хутора і Софіївки (в останній виняток становив лише один випадок) перепалені кістки ховали разом з рештками вогнища.

Після поховання, очевидно, відбувалася тризна. На це вказують розбита корчага на склепінні печі та невелика чаша, відкрита в північно-західній половині ями (обидві посудини лежали на одній глибині).

Поховання з Цвіклівців слід розглядати як жертвне, ритуальне, магічного характеру, принесене з метою дістати добрий врожай, загальне благополуччя роду. На це, зокрема, вказують молодий вік похованого та місце поховання. Місце для поховання було обрано не випадково. Можливо, ця частина південно-східного схилу поселення була священною. Тут на відкритому повітрі відбувались різні складні магічні заклинання та обряди. Про це свідчать відкриті тут об'єкти культового призначення — глинобитна плитчаста вимостка-жертвеник, глибока яма під ним (із залишками вугілля на дні) та яма № 1, в якій була знайдена культова антропоморфна посудина.

Поодинокі поховання трипільської культури на поселеннях, як ритуальні, так і звичайні, за останні роки відкрито в ряді пунктів Подністров'я — в Луці-Врублівецькій⁹, Солонченях II¹⁰, Незвиську¹¹. До ритуальних відносять поховання з Луки-Врублівецької, Кунисівців та Кошиловців¹². На двох останніх поселеннях (етапу С/І) відзначена та ж форма поховального обряду, що і в Цвіклівцях — трупоспалення. Проте вони значно відрізняються від описаного вище. Там не було спеціальних ям, речей тощо. Під настилом підлоги житла знайдені лише окремі частини кістяка у вигляді купки дрібних перепалених кісток (Кунисівці) або кісток черепа (Кошиловці — Обоз).

Найближчою аналогією є жертвне поховання з поселення середнього етапу трипільської культури Траян¹³ в Румунії, на якому досліджено п'ять поховань. Багато спільних рис зближують їх з похованнями в Цвіклівцях: наявність ям, шару попелу, численність роздавлених посудин та їх уламків (в могильних ямах Траяна налічується від 8 до 24 посудин), наявність кісток тварин (як і в Цвіклівцях перепалених), молодий вік похованих. Відрізняються згадані пам'ятки насамперед формою поховального обряду, наявністю в Траяні поховань виключно з труположенням як частинами, так і повних.

⁶ Ю. М. Захарук, Софіївський тілопальний могильник, АП, т. IV, К., 1952, стор. 11.

⁷ В. М. Даниленко та М. Л. Макаревич, Червонохутірський могильник мідного віку з трупоспаленням, АП, т. VI, К., 1956, стор. 95.

⁸ В. І. Кавівець, Могильник епохи міді біля Чернина на Київщині, АП, т. VI, стор. 101, 102.

⁹ С. І. Бибиков, К вопросу о погребальном ритуале в Триполье, КСИИМК, вып. 48, М. 1952, стор. 36—41; його ж, Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре, МИА, № 38, М., 1953, стор. 194—198.

¹⁰ Т. І. Мовша, К вопросу о трипольских погребениях с обрядом труположения, МИА № 3 СССР и РНР, Кишинев, 1960, стор. 60—63.

¹¹ Е. К. Мериш, Вновь открытое трипольское погребение у Незвиско на Днестре, МИА № 3 СССР и РНР, Кишинев, 1960, стор. 77—80.

¹² В. П. Кравец, Изучение поздне трипольских памятников в Верхнем Поднестровье, КСИИМК, вып. 4, К., 1955, стор. 134—135.

¹³ H. D. Nitrescu, Découvertes concernant un rite funéraire magique dans l'aire de la civilisation de la céramique, peinte du type Cucuteni—Tripolje, Dacia, nouvelle série, I, Bucarest, 1957, стор. 97—116; її ж, Deux nouvelles tombes cucuteniennes à rite magique découvertes à Traian, Dacia, nouvelle série, II, Bucaresti, 1958, стор. 407—423.

Значення відкриття поховання на пізньотрипільському поселенні в с. Цвіклівці, зокрема, полягає в тому, що воно є першим для трипільської культури жертвним похованням такого типу. Воно дає можливість простежити проникнення із сходу в культ домашнього вогнища пізньотрипільських племен Західного Поділля обряду спалення, який тут виступає в більш ускладнених формах, ніж на Середньому Дніпрі¹⁴.

Т. Г. МОВША

ТРИПОЛЬСКОЕ ПОГРЕБЕНИЕ В с. ЦВИКЛОВЦЫ

Резюме

В 1960 г. при раскопках поздне трипольского поселения в с. Цвикловцы (близ Каменец-Подольска) было открыто погребение с трупосожжением. Пережженные человеческие кости находились в культовой яме под рухнувшим сводом глинобитной печи. Здесь же обнаружены кости животных, обломки глиняных сосудов и некоторые другие предметы из глины (пряслица, грузила).

Погребение из Цвикловцев, очевидно, было жертвенным, связанным с культом домашнего очага. Открытие его позволяет проследить проникновение с востока в культ поздне трипольских племен Западной Подолии обряда сожжения, который здесь проявляется в более усложненных формах, чем на Среднем Днестре.

¹⁴ Ю. М. Захарук, До питання про обряд поховання населення трипільської культури в Середньому Подніпров'ї, Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР, т. I, К., 1953, стор. 161.